

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ, ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ, ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԵՎ ՍՊՈՐՏԻ

ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

«ԳՅՈՒՄՐՈՒ ՏՆՏԵՍԱԳԻՏԱԿԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆ» ՊՈԱԿ

Հետազոտական աշխատանք

ԱՏԵՍՏԱՎՈՐՄԱՆ ԵՆԹԱԿԱ ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐԻ ՎԵՐԱՊԱՏՐԱՍՏՄԱՆ

ԴԱՍԸՆԹԱՑ 2023

Թեմա՝ «ՔԱՐՏԵԶԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ԿԱՐԵՎՈՐ ՀՄՏՈՒԹՅՈՒՆ»

Առարկա՝ Աշխարհագրություն

Ուսուցչուհի՝ Վարդապետյան Ելենա

Ղեկավար՝ Հայրապետյան Արմեն

Գյումրի 2023

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ _____	3
ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ. ՔԱՐՏԵԶԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ _____	4
1.1 Աշխարհագրական քարտեզի տեսակները և տարրերը _____	4
1.2 Քարտեզի հատկանիշները և դասակարգումը _____	8
1.3 Քարտեզագրական նշանակումները, նրանց գործառնությունը, պայմանական նշանները _____	10
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ. ՔԱՐՏԵԶԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ԿԱՐԵՎՈՐ ՀՄՏՈՒԹՅՈՒՆ _____	15
ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ _____	19
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ _____	20

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Աշխարհագրական քարտեզները կարևոր դեր են խաղում աշխարհագրության դասավանդման գործում: Դրանց որպես տեսողական նյութ օգտագործելը և նրանց հետ աշխատելը որպես աշխարհագրական գիտելիքների կարևոր աղբյուրներ նպաստում են սովորողների տարածական երևակայության, աշխարհագրական մտածողության զարգացմանը: Շատ կարևոր են գործնական աշխատանքները, որոնք կառուցվել է աշխարհագրական քարտեզների հիման վրա կամ դրանց ստեղծմամբ, ուժեղացնում է սովորողների կրթական գործունեությունը:

Ուսուցման պրոցեսը արդյունավետ կազմակերպելու համար անհրաժեշտ են մի շարք նախապայմաններ, որոնց շարքում առանձնահատուկ դեր ունի ուսուցման կազմակերպման միջավայրը: Ինչ վերաբերում է բնական գիտություններին, ապա այս առումով ուսուցման միջավայրը կարող է խիստ բազմազան լինել՝ դասավանդողի կաբինետ, լաբորատորիա, վիրտուալ միջավայր և իհարկե բացօթյա դաս՝ բնության գրկում կամ ճամբարներում: Իսկ աշխարհագրության լաբորատորիան իհարկե բնությունը է: Սովորողները բնության գրկում սովորում են տեղանքի քարտեզագրում, իրենց անցած ճանապարհի քարտեզագրում, որը հնարավորություն է տալիս էլ ավելի արդյունավետ դարձնել դասապրոցեսը:

Նպատակը և ուսումնասիրության առարկան. Քարտեզագրությամբ ուսուցման կարևորագույն նպատակն է սովորողների մոտ ձևավորել տարբեր քարտեզների հետ աշխատելու կարողություններ և հմտություններ, զարգացնել սովորողի տարածական պատկերացումը, ինչպես նաև աշխարհագրական մտածողության և աշխարհագրական մշակույթի ձևավորմանը:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՔԱՐՏԵԶԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

1.1 ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՔԱՐՏԵԶԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ ԵՎ ՏԱՐԲԵՐԸ

Քարտեզագրությունը, որպես գիտության առանձնահատուկ ոլորտ, կազմավորվել է վաղուց և ունի իր պատմությունն ու զարգացման ինքնուրույն ճանապարհը: Տեղեկատվության պատկերման և հետազոտման նրա մեթոդները լայնորեն կիրառվում են այն օբյեկտների ու երևույթների ուսումնասիրման և հետազոտման համար, որոնք ընդգրկվում են երկրի մասին համարյա բոլոր գիտությունների մեջ: Քարտեզը, շնորհիվ իր լեզվի զննողականության, դիտողականության և պատկերավորության, թույլ է տալիս տարածքների ցանկացած ընդգրկմամբ իրականացնել տեղեկատվության որոնում, հաշվարկում և հետազոտում:

Ժամանակակից քարտեզը բավականին ճշտորեն արտացոլում է երկրի և երկրաշին մարմինների բազմազան օբյեկտների ու երևույթների որակական և քանակական բնութագրերը: Քարտեզագրական մեթոդների շնորհիվ վերլուծում են բուսական ծածկույթի վիճակը, բնակչության աճը, երկրի սեյսմիկ դրությունը, տարբեր հիվանդությունների տարածվածությունը, հետազոտում են երկրաբանական երևույթները և այլն: Քարտեզի օգնությամբ կատարվում են տարբեր ինժեներահետազոտական աշխատանքներ՝ կապված քաղաքաշինության, ջրային տնտեսության և մելիորացիոն շինարարության, ճանապարհաշինարարության, խողովակաուղիների տեղադրման հետ և այլն:

«Քարտեզ» տերմինը առաջացել է միջին դարերում՝ վերածննդի դարաշրջանում, իսկ մինչ այդ կիրառվում էր «*tabula descriptionis*» անվանումը, որը նշանակում է պատկերում կամ նկարագրում: Այդ տերմինը ծնունդ է առել լատիներեն «*charta*» բառից, որը նշանակում է թուղթ կամ թերթ:

Քարտեզի առավել ընդհանուր և ավանդական բնորոշումը հետևյալն է. Քարտեզը երկրի մակերևույթի, այլ երկնային մարմինների կամ տիեզերական տարածությունների մաթեմատիկորեն որոշակի, փոքրացված և ընդհանրացված պատկերումն է, որը ցույց է տալիս նրանց վրա տեղաբաշխված օբյեկտները պայմանական նշանների ընդունված համակարգում:

Քարտեզները բազմազան են՝ ըստ իրենց բովանդակության, նշանակության, մասշտաբի ու պատկերվող մակերևույթի ընդգրկման, և օգտագործման հարմարության նպատակով անհրաժեշտ է լինում նրանց դասակարգել:

Դասակարգման հիմքում դրվում են տարբեր հատկանիշներ, որոնցից առավել կարևորներն են.

- պատկերման առարկան,
- բովանդակությունը,
- մասշտաբը,
- նշանակությունը,
- տարածական ընդգրկումը

Ըստ պատկերման առարկայի՝ քարտեզները ստորաբաժանվում են երկու խմբի՝

- աշխարհագրական
- աստղաբաշխական

Ներկայումս գոյություն ունի աշխարհագրական քարտեզների մեծ բազմազանություն, որոնք մեկը մյուսից տարբերվում են երեք հիմնական հատկանիշներով՝ բովանդակությամբ, նշանակությամբ և մասշտաբով:

Ըստ բովանդակության՝ աշխարհագրական քարտեզները բաժանվում են ընդհանուր աշխարհագրական և հատուկ նշանակության քարտեզների:

Ընդհանուր աշխարհագրական քարտեզների վրա պատկերվում են երկրի մակերևույթի երկրաչափական ուրվագծեր ունեցող տարրերը՝ գետեր, լճեր, ճանապարհներ և այլն, ընդ որում նրանք բոլորը դիտվում են առանց առաջնահերթության՝ որպես

հավասար նշանակություն ունեցող տարրեր: Հատուկ նշանակության քարտեզների վրա, ընդհակառակը, երկրի մակերևույթի հիմնական ուրվապատկերի ֆոնի վրա հատուկ ցուցադրվում են մեկ կամ մի քանի տարրեր կամ երևույթներ: Երբեմն հատուկ ցուցադրվող էլեմենտները կամ երևույթները երկրի մակերևույթի վրա չեն ունենում երկրաչափական պատկերում, օրինակ՝ ջերմաստիճանը, բնակչության խտությունը, տեղումները և այլն:

Ըստ նշանակության՝ քարտեզները բաժանվում են ուսումնական, ռազմական, ճանապարհային, տուրիստական և այլն, ընդ որում, քարտեզի անվանումը ցույց է տալիս, թե ինչ նպատակի համար է այն ծառայելու: Ըստ մասշտաբի՝ աշխարհագրական քարտեզները բաժանվում են խոշորամասշտաբ՝ 1:200000 և ավելի խոշոր, միջին մասշտաբի՝ 1:200000-ից մինչև 1:1000000, և մանրամասշտաբ՝ մանր 1:1000000-ից: Ցանկացած աշխարհագրական քարտեզ կազմվում է երկու խումբ տարրերից՝ աշխարհագրական և մաթեմատիկական: Աշխարհագրական տարրերը՝ գետերի ցանցը, ռելիեֆը, բնակավայրերը և այլն, պայմանական նշանների միջոցով պատկերում են շրջապատող իրադրությունը, իսկ մաթեմատիկական տարրերը ստեղծում են երկրաչափական հիմք՝ վերոհիշյալ աշխարհագրական տարրերը քարտեզի վրա անցկացնելու համար:

Յուրաքանչյուր աշխարհագրական քարտեզ ունի չորս մաթեմատիկական տարր՝ մասշտաբ, որը բնորոշում է քարտեզի փոքրացման աստիճանը, շրջանակ՝ ցույց է տալիս սահմանները, հենարանային կետեր՝ ապահովում են աշխարհագրական տարրերի ճիշտ դիրքը՝ ըստ լայնության, երկայնության և բարձրության, քարտեզագրական ցանց, որը որոշում է աղավաղումների բաշխման օրենքները:

Ընդհանուր աշխարհագրական քարտեզը ունի հետևյալ տարրերը՝ ջրագրություն, ռելիեֆ, հողային և բուսական տարրեր, բնակավայրեր, ճանապարհային և կապի միջոցներ, վարչական-քաղաքական և տնտեսական ու կուլտուրական տարրեր: Վերոհիշյալ տարրերից ամենաբարդը ռելիեֆն է:

Հատուկ քարտեզները պարունակում են տարբեր աշխարհագրական տարրեր: Այսպես, կլիմայական քարտեզների վրա ցույց են տրվում օդի ջերմաստիճանը, մթնոլորտային ճնշումը, տեղումները և այլն, քաղաքական քարտեզների վրա՝ տերիտորիաների քաղաքական բաժանումը, այլ հատուկ քարտեզների վրա՝ այլ տարրեր: Սակայն ցանկացած հատուկ քարտեզի վրա նրա հատուկ տարրերը անպայմանորեն ցույց են տրվում երկրի մակերևույթի հիմնական ուրվագծերի միջավայրի վրա: Այդ միջավայրի մեջ մտնում են գետային ցանցը, ափագծերը, լճերը, բնակավայրերը, ճանապարհները և այլն: Ցանկացած քարտեզի ամբողջ աշխարհագրական տարրերը միասին վերցրած կազմում են քարտեզի բովանդակությունը: Յուրաքանչյուր քարտեզի կարևորագույն տարրը լեզենդն է, այսինքն՝ նրանում օգտագործված պայմանական նշանների և տեքստային բացատրությունների համակարգը: Տեղագրական քարտեզների համար կազմվում են պայմանական նշանների հատուկ աղյուսակներ: Նրանք միօրինականացվում են և լինում պարտադիր՝ համապատասխան մասշտաբի բոլոր քարտեզների համար: Թեմատիկ քարտեզներում մեծամասամբ պայմանական նշանները չեն միասնականացվում, որի համար լեզենդը տեղավորում են հենց իր՝ քարտեզի թերթի վրա: Այն պարունակում է պարզաբանումներ, նշանների մեկնաբանումներ, արտացոլում է տեղագրական երևույթների տրամաբանական հիմքերը, ստորակարգությունն ու ստորադասությունը: Նշանների հերթականությունը, լեզենդում նրանց փոխադարձ ստորակարգումը, գունային ելևէջների ընտրությունը, շրիֆտների նրբագծումները ենթարկվում են պատկերվող օբյեկտների կամ երևույթների դասակարգման տրամաբանությանը: Բարդ քարտեզներում լեզենդների տեղեկատվության բարձրացման նպատակով երբեմն այն ներկայացնում են աղյուսակային ձևով: Այդպիսի դեպքերում լեզենդի տողերում տրվում է մի ցուցանիշ, օրինակ՝ օբյեկտի ծագումնաբանական բնութագիրը, իսկ այլոներով՝ նույն օբյեկտի ձևաբանական բնութագիրը:

1.2 ՔԱՐՏԵԶԻ ՀԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԸ ԵՎ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ

Քարտեզագրական պատկերումները, որոնց շարքում գրքուսների, ռելիեֆային քարտեզների, ատլասների և այլնի տեսակներից մեկը քարտեզն է, ունի մի շարք հատկություններ: Այդ հատկություններից առաջնայիններն են դիտողականությունը և չափողականությունը:

Քարտեզի նկատմամբ հիմնական պահանջներից մեկը քարտեզագրական պատկերումների և ռեալ իրականության միջև աշխարհագրական համապատասխանության պահպանումն է, նրա գլխավոր տիպային գծերի արտացոլումը, օբյեկտների տարածական փոխկապակցվածությունը, ինչպես նաև կոնկրետ տարածքների աշխարհագրական առանձնահատկությունները:

Որպեսզի ապահովվի չափելիության բարձր աստիճան, քարտեզը պետք է ունենա երկրաչափական ճշտություն, որի տակ հասկանում են օբյեկտների չափերի և ուրվագծերի համապատասխանություն քարտեզի և իրականության միջև: Քարտեզը պետք է լինի արժանահավատ, այսինքն՝ նրա բովանդակությունը կազմող տեղեկությունները պետք է լինեն ճիշտ: Այն պետք է լինի նաև ժամանակակից, այսինքն՝ համապատասխանի նրա վրա պատկերված օբյեկտների ներկա վիճակին:

Քարտեզի այժմեականությունն ու արժանահավատությունը դիտարկվում են որպես տվյալ քարտեզի հատկանիշներ:

Քարտեզի կարևոր հատկանիշ է նաև բովանդակության լիակատարությունը, որն ընդգրկում է ամբողջ տեղեկությունների ծավալն իր բազմակողմանիությամբ:

Տիեզերական նկարների և օդալուսանկարների համադրումով քարտեզի հատկանիշները դառնում են առավել լավ հասկանալի: Նկարները տալիս են տեղանքի մանրամասն «դիմապատկերները»՝ առանց պայմանական նշանների: Այդ նկարներում տարածքը պատկերվում է այնպես, ինչպես որ գոյություն ունի: Քարտեզագրական պայմանական նշանները մեծապես հարստացնում են պատկերումները: Նրանք թույլ են տալիս ցուցադրել օբյեկտների քանակական և որակական բնութագրերը:

Վերջապես, պայմանական նշանների միջոցով քարտեզի վրա կարելի է ներկայացնել հաշվարկային ցուցանիշները և գիտական վերացական հասկացություններն ու ընդհանրացումները:

Քարտեզագիրն ինքն է ընտրում նշանները և պատկերը՝ որոշելով ինչը և ինչպես պետք է ցույց տալ քարտեզի վրա: Միաժամանակ նա կատարում է օբյեկտների ընտրում և ընդհանրացում, այսինքն՝ որոշում է թե ինչն է կարևոր տվյալ քարտեզի համար, որն անպայմանորեն պետք է ցույց տալ, և ինչն է անկարևոր, որը կարելի է դուրս թողնել: Ընդ որում, քարտեզ կազմողը ելնում է ոչ միայն որոշակի գիտական սկզբունքներից, կանոններից և հրահանգներից, այլև ղեկավարվում է պատկերվող երևույթի սեփական նկատառումներից: Շատ լուծումներ, որոնք ընդունում է քարտեզագիրը, անհատական են յուրաքանչյուր կոնկրետ իրադրության համար: Ի տարբերություն նկարի՝ քարտեզը տեղանքի պատճենը չէ, այլ քարտեզագրի ձեռքով կատարված իրականության պատկերումը: Պատկերավոր ասած, նկարի վրա ներկայացված է միայն փաստը, իսկ քարտեզի վրա՝ նաև գիտական պատկերացումները, ընդհանրացումները և տրամաբանական վերացությունները: Քարտեզների դասակարգումը մի համակարգ է, որը ներկայացնում է գոյություն ունեցող ամբողջ քարտեզների ստորաբաժանումն՝ ըստ որևէ ընտրված հատկանիշի: Դասակարգումն անհրաժեշտ է քարտեզների գույքագրման և պահպանման, ցուցակների ու կատալոգների կազմման, քարտեզի գիտական համակարգման և որոնման, տվյալների բանկի և քարտեզագրական իրազեկիչ տեղեկատուների ստեղծման համար: Դասակարգման իրականացման նպատակով, որպես հիմնավորում, թույլատրվում է ընտրել քարտեզի ցանկացած հատկանիշը՝ մասշտաբը, թեմատիկան, ստեղծման դարաշրջանը, լեզուն, քարտեզի հրատարակման ու գրաֆիկական ձևավորման եղանակը և այլն: Սակայն դրանց հետ միաժամանակ ցանկացած դասակարգում պետք է բավարարի որոշակի պահանջների:

Դրանք են.

- քարտեզների կարգերը պետք է առանձնաան էական հատկություններով,
- դասակարգումը պետք է լինի տրամաբանական, այսինքն՝ աստիճանաբար անցնի ընդհանուրից մասնակիին,
- յուրաքանչյուր բաժանման մակարդակում անհրաժեշտ է ընտրել դասակարգման միայն մեկ հիմնավորում, դասակարգումը պետք է լինի լիակատար. նրա առանձին ստորաբաժանումներն ընդհանրության մեջ պետք է ընդգրկեն քարտեզի ամբողջ համակարգը,
- դասակարգումը պետք է ունենա պահեստայնություն, այսինքն՝ քարտեզի նոր հայտնված տեսակի ներառման ընդունակություն:

Քարտեզների դասակարգման համար հատուկ բարդություն են ներկայացնում այն երևույթները, որոնք չեն կարող ամբողջովին վերաբերվել որևէ ոլորտի, այլ պատկանում են երկու կամ ավելի ոլորտների: Առավել ակնհայտ անհրաժեշտություն է առանձնացնել հատուկ բնահասարակական ոլորտը, որը բնորոշում է բնակչության, բնության և տնտեսության փոխազդեցությունը: Այդ առումով թեմատիկական քարտեզագրության կողմից մշակվող տարբեր ոլորտների սահմանագծին գտնվող թեմատիկ քարտեզների ծավալներն էապես մեծանում են, որոնք բավականին դժվարացնում են քարտեզների դասակարգումը:

Հատուկ քարտեզները ծառայում են որոշակի խնդիրների լուծմանը կամ նախատեսվում են որոշակի օգտագործողների համար: Դրանք առավելապես ունեն տեխնիկական նշանակություն: Հատուկ քարտեզների թվին են դասվում ուսումնական, տուրիստական, սպորտային և այլ նշանակության քարտեզները:

1.3 ՔԱՐՏԵԶԱԳՐԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒՄՆԵՐԸ, ՆՐԱՆՑ ԳՈՐԾԱՌՆՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐԸ

Տեղանքում տարբեր առարկաների պատկերման համար օգտագործում են հատուկ նշաններ, որոնք կոչվում են քարտեզագրական նշաններ: Քարտեզագրական պայմանական նշանները (կամ կրճատ՝ պայմանական նշաններ) քարտեզի վրա ներ-

կայացվող տարբեր օբյեկտների և նրանց քանակական ու որակական բնութագրերի նշանակումներն են: Պայմանական նշանակումները տալիս են տեղանքի վերաբերյալ պարզ և հասկանալի պատկերացում, օգնում են հասկանալու քարտեզի բովանդակությունը: Որպեսզի պայմանական նշանակումների միջոցով քարտեզը կարողանան հեշտ կարգալ, նրանց տալիս են ուրվագծեր՝ հնարավորության սահմաններում տեղանքի պատկերվող առարկաները հիշեցնող տեսքով և բնույթով: Կարողանալ քարտեզ կարգալ նշանակում է՝ կարողանալ պայմանական նշանակումների միջոցով գաղափար կազմել պատկերվող տեղանքի իրադրության և ռելիեֆի մասին: Քարտեզի բովանդակությունը հասկանալուն օժանդակում են նշանների մեջ գրառվող որոշակի առարկաների անունները, օրինակ՝ գետերի, ծովերի, բնակավայրերի և այլն: Հետևաբար, պայմանական նշանակումների և նրանց առանձնահատկությունների իմացությունը անհրաժեշտ պայման է՝ քարտեզի վրայի պատկերումների ըմբռնման, քարտեզը կարգալ կարողանալու, նրա օգնությամբ անհրաժեշտ տեղեկություններ ստանալու և ճիշտ չափողական աշխատանքներ կատարելու համար:

Քարտեզի պայմանական նշանները ներկայացնում են գրաֆիկական, գունային, տառային և թվային նշանակումների համակարգ, որի առանձնահատկությունները որոշվում են կոնկրետ քարտեզի բովանդակությամբ և նշանակությամբ:

Գրաֆիկական նշանները պատկերների ու գծերի տեսքով տարբերաբնույթ գրաֆիկական կառուցումներ են, որոնք տարբերվում են իրենց չափերով, կառուցվածքային էլեմենտների քանակով, կողմնորոշմամբ և այլն:

Գույնը, որպես պայմանական նշան, օգտագործվում է տեղավայրի առարկաների որակական տարբերությունների պատկերման նպատակով, օրինակ, ջրագրական օբյեկտների համար օգտագործվում է կապույտ գույնը, իսկ բուսականության համար՝ կանաչ:

Տառային նշաններն օգտագործվում են քարտեզի վրա պատկերված օբյեկտների աշխարհագրական անվանումների համար, ընդ որում, իմաստային ծանրությունն

ընկնում է տառի գծագրման և չափերի վրա, օրինակ, տպատառերի տեսքով տարբերում են բնակավայրերի տեսակները (քաղաք, գյուղական բնակավայր), նրանց վարչական նշանակությունը, ընդ որում, տառերի չափերը համապատասխանում են բնակավայրերի բնակիչների թվին: Տառային նշանների օգնությամբ տրվում են նաև օբյեկտների լրացուցիչ բնութագրերը, այսպես՝ գործարանի կամ ֆաբրիկայի նշանի մոտ ցույց է տրվում արդյունաբերական արտադրության ճյուղը: Թվային նշանակումներն օգտագործվում են տարբերաբնույթ քանակական հատկանիշների ցուցադրման համար, օրինակ՝ ճանապարհի լայնությունը, երկրի մակերևույթի որևէ կետի բարձրության նիշը, թունելի չափերը և այլն:

Պայմանական նշանների կիրառումն իր նպատակին կարող է հասնել միայն միատեսակության դեպքում, այսինքն՝ եթե վայրի առարկաների յուրաքանչյուր խումբը կամ տեսակը տրված մասշտաբի դեպքում հատակագծի կամ քարտեզի վրա պատկերվի միշտ միևնույն պայմանական նշանով:

Դրանք տեղագրության մեջ կոչվում են տեղական առարկաներ կամ իրադրություն: Երկրորդ խմբի մեջ մտնում են երկրի մակերևույթի տարբեր ձևերը, որոնց միասնությունը կազմում է վայրի ռելիեֆը: Նշված խմբերից յուրաքանչյուրը քարտեզների վրա պատկերվում է տարբեր պայմանական նշաններով:

Քարտեզների վրա օգտագործվող պայմանական նշանակումները բաժանվում են երեք հիմնական խմբերի՝ մակերեսային, գծային և արտամասշտաբային կամ կետային:

Մակերեսային պայմանական նշանակումները կիրառվում են այն օբյեկտների ու առարկաների պատկերման համար, որոնք ընդգրկում են քարտեզի մասշտաբով արտահայտվող ինչ-որ մակերես: Նրանք ցույց են տալիս պատկերվող օբյեկտի տեղադիրքը, նրա բնութագիրը (չափերը, ձևը և որակական հատկանիշները)՝ ընդունված ցուցանիշներով, և կազմված են երկու տարրերից՝ եզրագծից և եզրագծի մեջ արված նշանակումից: Եթե օբյեկտների կամ առարկաների մակերեսները չեն արտահայտ-

վում քարտեզի մասշտաբով, կիրառվում են արտամասշտաբային պայմանական նշանակումներ, որոնք նույնպես ցույց են տալիս պատկերվող օբյեկտների ու առարկաների տեղադիրքը և որակը, բայց չեն տալիս նրանց չափերը և պլանային ուրվապատկերները: Սովորաբար այդպիսի պայմանական նշանակումները մեծացնում են քարտեզի վրա պատկերված օբյեկտների գրաված մակերեսները: Որպես արտամասշտաբային պայմանական նշանների օրինակներ կարող են ծառայել առանձին ծառերը, նավթային հանքավայրերը, մանր մասշտաբի քարտեզի վրա պրոյեկտված բնակավայրերը և այլն:

Գծային քարտեզագրական պայմանական նշանակումները օգտագործում են գծային բնույթ ունեցող օբյեկտների պատկերման համար, որոնց երկարություններն արտահայտվում են տվյալ քարտեզի մասշտաբով: Օրինակ՝ ճանապարհները, գետերը, երկաթուղիները և այլն, որոնք իրենց լայնությամբ արտամասշտաբային են:

Հաշվի առնելով, որ արտամասշտաբային և գծային պայմանական նշանակումները գերազանցում են քարտեզի վրա պատկերված օբյեկտների իրական չափերը, քարտեզի կազմման ժամանակ հարկ է լինում մոտիկ գտնվող որոշ երկրորդական օբյեկտներ ցույց չտալ կամ տեղաշարժել նրանց գրաված իրական տեղադիրքից:

Պայմանական նշանները մշակվում են քարտեզի նշանակության և օգտագործման պայմաններին համապատասխան և մեծ ազդեցություն ունեն քարտեզի ճշտության, նրա դիտողականության և ընթեռնելիության վրա: Հետևաբար, պայմանական նշանների կազմումը և կիրառումն անհրաժեշտ ու կարևոր գործընթաց է, քանի որ նրանք նախ պետք է նվազագույն քանակի նշաններով ապահովեն քարտեզի բովանդակության մեջ պարփակված ամբողջ տեղեկատվության փոխանցումը և երկրորդ՝ ապահովեն պատկերման ճշտությունն ու նկարագիրը:

Ըստ բնութագրի և նշանակության՝ պայմանական նշանները բաժանվում են հետևյալ խմբերի կամ տեսակների՝ գեոդեզիական, բնակավայրերի, արդյունաբերական ձեռնարկությունների և կոմունալ տնտեսության, ճանապարհների (երկաթուղա-

յին և ավտոխճուղային), կամուրջների և կամրջային անցումների, հիդրոտեխնիկական և ջրային տրանսպորտի կառուցվածքների, ռադիո-հեռախոսհեռագրության, գյուղատնտեսական հողահանդակների, այգիների և տնկարանների, բուսածածկույթի, սահմանների և այլ առարկաների:

Պայմանական նշանների թիվը բավական մեծ է, այսպես՝ 1:1000 մասշտաբի հատակագծի համար 400-ից ավելի է:

Պայմանական նշանները պետք է լինեն հասարակ և ունենան պարզ կառուցվածք՝ նրանց հիշելու և գծագրելու համար: Բոլոր տեսակի պայմանական նշաններին վերաբերող տվյալները բերվում են հատուկ գրքերում:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՔԱՐՏԵԶԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ԿԱՐԵՎՈՐ ՀՄՏՈՒԹՅՈՒՆ

Յուրաքանչյուր գիտություն զարգացման ընթացքում ստեղծել ու մշակել է իր ուսումնասիրման մեթոդների համակարգը: Այդպիսի գիտությունների շարքին է դասվում նաև աշխարհագրությունը: Թեև ներկայում աշխարհագրությունն ունի հետազոտման իր ժամանակակից մեթոդները (արերոտիեզերական հանույթ, վիճակագրական, մաթեմատիկական մոդելավորման), սակայն դեռևս արդիական են մնում այն մեթոդները, որոնք առաջացել են նրա առաջացման հետ՝ նկարագրական, դաշտային-արշավախմբային, քարտեզագրման:

Քարտեզները, ցույց են տալիս բնական և հասարակական երևույթների տեղաբաշխումը երկրի մակերևույթի վրա, դրանց միջև գոյություն ունեցող ուղղակի և միջնորդավորված կապերը, փոխկապակցվածությունը միմյանց հետ:

Քարտեզների նկատմամբ անընդհատ աճող պահանջներն, իրենց հերթին, պայմանավորվել են էլ ավելի կատարելագործել դրանց ստեղծելու միջոցները և մեթոդները, և դա էլ նպաստել է համալրել ներկայիս քարտեզագրական բազաները: Կարող եմ նշել, որ քարտեզները, ոչ միայն ճանաճողական բնույթ ունեն, այլ նաև ներկայումս օգտագործվում են տարբեր նպատակներով՝ շինարարական կառույցներ նախագծելու, ջրագրական, կլիմայական, հողագիտական ուսումնասիրություններ իրականացելու, ռազմական գործում և այլն: Դրանց միջոցով զարգացել և կատարելագործվել է քարտեզների օգտագործման հնարավորությունները:

Աշխարհագրության դասընթացների ժամանակ անհրաժեշտ է լինում օգտագործել տարբեր բովանդակություն ունեցող, տարբեր մասշտաբների, օգտագործման տարբեր եղանակների համար նախատեսված բազմաթիվ քարտեզներ և ատլասներ:

Աշխարհագրության պարապմունքի ժամանակ օգտագործվող քարտեզների բազմազանությունը պայմանավորված է ինչպես սովորողների և ուսանողների տա-

րիքային, այնպես էլ դասավանդվող թեմաների առանձնահատկություններով: Ինչպես առարկայական ծրագրերը, այնպես էլ նրանց համապատասխան քարտեզները կազմվում են համապատասխան պարզ, քիչ ծանրաբեռնված և մատչելի: Քարտեզը աշխարհագրության համար համարվում է յուրօրինակ պատուհան իր շրջապատի և աշխարհի, իմացության և ճանաչման համար: Դրանք սովորողին կողմնորոշում են ցանկացած երկիր, աշխարհամաս, կլիմայական գոնա և ջերմային գոտի, ճանաչել և հասկանալ բազմաթիվ օբյեկտներ և երևույթներ առանց նրանց տարածման վայրեր այցելելու և անմիջական տեսնելու: Ցանկացած տարածքի ձևի, չափի, ընդհանուր բնույթի, դրա վրա առանձին օբյեկտների և երևույթների տեղաբաշխման մասին գաղափար կամելու համար, քարտեզները պետք է ապահովված լինեն համապատասխան ընդհանրությամբ:

Աշխարհագրությունն առարկայի շրջանակում սովորողների հետ ուսումնասիրում ենք տարբեր տիպի և բովանդակության քարտեզներ: Շատ կարևոր են ուսումնական գործընթացում քարտեզների և գործիքների բազմազանությունը, որը սովորողին հնարավորություն կտա ուսումնասիրել, վերլուծել, համեմատել նմանատիպ և տարբեր քարտեզներում առկա ինֆորմացիան և կատարել եզրակացություններ:

Սովորողների հետ ուսումնասիրում ենք քարտեզագրական տարբեր գործիքներ, կախված ուսումնասիրվող թեմաներից օգտագործում ենք տարբեր տեսակի քարտեզագրական ծրագրեր:

Ուսումնական աշխատանքի ընթացքում սովորողները ծանոթանում են տարաբնույթ երևույթների հետ, որոնք սովորաբար մատուցվում են արդեն պատրաստի քարտեզների հետ, սակայն սովորողը երևույթն ավելի լավ է պատկերացնում ու ընկալում, երբ փորձում է դա պատկերել սեփական քարտեզի վրա:

Քարտեզների հետ աշխատանքը իրականացվում է ուսումնական աշխատանքի, նախագծերի, ուսումնական ճամփորդությունների ընթացքում:

Օրինակ 7-րդ դասարանի աշխարհագրության ծրագրում, «Բնական ռեսուրսներ» նախագծի շրջանակներում, նախատեսված է «Բնական ռեսուրսների բաշխվածությունը» թեման, որի ընթացքում սովորողները պետք է ծանոթանան մի շարք բնական ռեսուրսների տարածմանը՝ ըստ տարածաշրջանների և առանձին երկրների: 8-րդ դասարանի ուսումնական ծրագրում, «Երկրների և տարածաշրջանների աշխարհագրություն» նախագծերի շրջանակում ուսումնասիրելով տարբեր պետություններ՝ իրենց աշխարհագրական դիրքից մինչև ընտեսությունը, սովորողների ծանոթանում են բազմաթիվ քարտեզների և էլեկտրոնային ծրագրերի հետ: Դրանցից են օրինակ. ուսումնասիրելով պետությունների բնակչության սեռատարիքային կազմը, էլեկտրոնային ծրագրի միջոցով համեմատում ենք յուրաքանչյուր պետությունների սեռատարիքային բուրգը, և վերլուծելով ներկայացնում են տվյալ պետությունը արդյոք գտնվում է ժողովրդագրական ճգնաժամի կամ ժողովրդագրական պայթյունի փուլում: Սովորողները ծանոթանալով տվյալներին, աղյուսակներին, տարբեր քարտեզներին, համեմատելով վերջնական ինֆորմացիան պատկերում են էլեկտրոնային քարտեզների վրա: Ինֆորմացիայի ճիշտ մատուցման համար սովորողները իրենք են ընտրում պայմանական նշանները և գունային գամման: Սովորողների կողմից պայմանական նշանների և քարտեզագրամների ստեղծումը հնարավորություն է տալիս ընկալելու դրանց ստեղծման սկզբունքները, ինչն իր հերթին դյուրացնում է այլ քարտեզներում պայմանական նշանների ու քարտեզագրամների ընթեցումն ու ինֆորմացիայի ընկալումը:

Անդրադառնալով քարտեզագրության նշանակության պետք է նշեմ, որ քարտեզը համարվում է ճամփորդության կարևոր բաղադրիչներից մեկը: Ուսումնական ճամփորդությունների ընթացքում սովորողների հետ միասին մշակում ենք ենթերթուղու կանգառները և համապատասխան էլեկտրոնային քարտեզի վրա կատարում ենք նշումներ, համապատասխան պայմանական նշաններով և տվյալ վայրի մա-

սին տեղեկություններով: Այդպիսի աշխատանքներից է ուսանողների կողմից կազմած «Ճամփորդական երթուղիների մշակում» նախագիծը:

Ուսումնական աշխատանքում կարևոր է նաև ստացված գիտելիքների փոխանցումը: «Սովորող-սովորեցնող» նախագիծը հնարավորություն է տալիս ստացված գիտելիքները, փորձը, նախագիծը տարածել և դրան մասնակից դարձնել տարատարիք սովորողներին: Այդպիսի մի դասընթաց կազմակերպվեց քոլեջի ուսանողների և կրտսեր սովորողների միջև: Դիջիթեք 2022թ. -ի շրջանակում քոլեջի ուսանողները դասընթաց կազմակերպեցին կրտսեր սովորողների համար, նպատակն էր տարատարիք սովորողներին փոխանցել քարտեզագրական գիտելիքներ, սովորեցնել ինչպե՞ս օգտվել Էլեկտրոնային և ինչպե՞ս կարողանալ տեղագրական քարտեզների միջոցով ճամփորդական երթուղիներ մշակել:

Ամփոփելով, պետք է նշեմ, որ քարտեզագրական գիտելիքները հնարավորություն են տալիս ճիշտ վերլուծելու, համեմատելու, ուսումնասիրելու ցանկացած օբյեկտ և երևույթ, որի ժամանակ սովորողը ձեռք է բերում քարտեզը, կարդալու հասկանալու կարողություններ և հմտություններ:

Ամեն դեպքում, ուսումնական գործընթացը պետք է նպաստի սովորողների ստեղծագործական գործունեության զարգացմանը՝ ապահովելով գիտելիքների, հմտությունների և կարողությունների տեսական և գործնական կիրառմանը:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Ամփոփելով աշխատանքը պետք է նշեմ, որ աշխարհագրությունն առարկայի դասավանդման ծրագրում, ուսուցման ամենա արդյունավետ միջոցը քարտեզագրական գիտելիքների ստացումն ու կիրառումն է:

Քարտեզագրական գիտելիքները պետք է նպաստի սովորողների կարողությունների և հմտությունների ձևավորմանը:

Յուրաքանչյուր քարտեզագրական դասընթաց պետք է նպաստի սովորողի տրամաբանական, ճանաչողական, վերլուծական մտածողության զարգացմանը: Սովորողները պետք է կարողանանա իրականացնել դիտարկումներ, առաջարկել վարկածներ, կատարել չափումներ բնության մեջ և աշխարհատեղեկատվական համակարգերի և գլոբալ տեղորոշման համակարգերի միջոցով: Դասընթացի միջոցով պետք է կիրառվեն ճանաչողական էմպիրիկ՝ դիտում, դաշտային աշխատանք, քարտեզագրում և տեսական՝ վերլուծություն, համադրում, համեմատում, դասակարգում, վերացարկում, ընդհանրացում, մոդելավորում, որի ընկալումը հնարավորություն կտա սովորողին բացատրել հասարակական երևույթները, քարտեզագրեն տարածական կառուցվածքային համակարգերը, կարողանանա այս կամ այն երևույթի վերաբերյալ ճիշտ վերլուծություններ կատարել:

Դպրոցում դասավանդվող յուրաքանչյուր առարկա ունի իր կոնկրետ խնդիրները: Այդ խնդիրների շարքում կարևոր տեղ է զբաղեցնում սովորողների մոտ աշխարհընկալման ու մտածողության զարգացումը: Աշխարհընկալման ու մտածողության զարգացման հարցում հսկայական է աշխարհագրության դերը, քանի որ ամբողջացնում է աշխարհի մասին պատկերացումը՝ տալով նաև աշխարհի տարածական նկարագիրը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Բարայան Հ.Ա., Էֆենդյան Պ.Ս., Մեթանջյան Վ.Ա., Գեոդեզիա, Ուսումնական ձեռնարկ, մաս II, ԵՊՀ հրատարակչություն, Երևան, 2009:
2. Խաչատրյան Մ.Մ., Տոպոգրաֆիայի հիմունքներ, Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 1974:
3. <https://vangoghlife.ru/hy/elektronnaya-kartografiya-i-elektronno-kartograficheskie-sistemy.html>